

Voorwoord

Onderstaand interview met De Humanist vond plaats in april 2002.

Ik stel dat een esthetische visie een ander inzicht mogelijk maakt dan een ethische, politieke of godsdienstige analyse. Op de vraag, hoe een dergelijk inzicht kan worden toegepast op de actualiteit van Israël's optreden in de Palestijnse gebieden, heb ik een kritisch beeld geschetst van Sharon. *De militair Sharon moet plaatsmaken voor een staatsman.* Ik hecht eraan hier te zeggen dat de ontruiming van Gaza en andere nederzettingen in bezet gebied, een daad is van een staatsman. Sharon heeft begrepen dat Israël geografisch moet inbinden wil het joods én democratisch blijven. *Demograaf Arnon Sofer gaat de kolonisten met harde cijfers te lijf.* (NRC 11.08.2005)

Binnen deze context spreek ik over een aanval van de VS op Irak: "Als dit gebeurt, vrees ik voor het ergste"... "In elk geval zal het verzet tegen Israël en de VS in heftigheid toenemen en decennia voortduren." Dit is nu gaande. Zelfonderzoek blijft nodig.

Juist in tijden van grote crisis moet een samenleving de grootst mogelijke openheid betrachten. Alles moet op tafel komen, alles moet besproken worden. Dat is de enige weg naar een oplossing. Salmon Rushdie (NRC 20.08.2005)

Fons Elders

22 augustus 2005

Het Sublieme en Het Schone volgens Fons Elders

Boudewijn Chorus

De afscheidsrede van Fons Elders, hoogleraar *Theorie van de levensbeschouwing* aan de Universiteit voor Humanistiek, vormde in meerdere opzichten een belevenis. Niet alleen slaagde hij er in de 400 toehoorders mee te slepen in een spannend en overtuigend betoog, waarin hij de aanslagen op de Twin Towers in New York als een welhaast logische consequentie van het uiteengroeien van *Het Sublieme en Het Schone* in de samenleving verklaarde, maar ook presteerde hij het om in het kader van zijn betoog twee controversiële kunstwerken in de Utrechtse Domkerk – waar vier eeuwen terug de beeldenstorm in deze aartsbisshopsstad toesloeg – te 'onthullen' en met een gedicht te eindigen waarin de schoonheid van de coïtus wordt bezongen. Het ene kunstwerk was een kopie van *L'Origine du monde* (1866) van Gustave Courbet, - een liggende naakte vrouw met gespreide benen; het andere de première van *Continuüm* van Silvester Brobbel. Aan 1250 meter oranje touw hing een balk van 19 meter met 206 tijdsdocumenten.

Het werk van Courbet was door medewerkers van Elders op een hoogte van 20 meter aan het koor van de kerk bevestigd, vandaar keek je bij wijze van spreken recht in de baarmoeder van de wereld, ook al had Elders deze tot de 'onthulling' decent achter een voile verborgen gehouden. Het kunstwerk is kort daarop door kosters verwijderd, - en 'zoek geraakt'. Dat Fons Elders dit werk van Courbet de kerk in 'regelde' had niet te maken met spektakelzucht, maar vormde een logische demonstratie van zijn vertoog.

'Het Sublieme en Het Schone' zijn volgens Fons Elders niet alleen ideeën, maar beginselen. Kenmerk van een beginsel in zijn fundamentele betekenis is zowel uitdrukking te zijn van een fysieke kracht als ook van inzicht in die kracht. Om die reden betreft Elders ook ontologie en creatief bewustzijn in zijn betoog. Ontologie, omdat de werkelijkheid in al zijn gelaagdheid

ons leven en werkterrein is; creatief bewustzijn als spiegel van de werkelijkheid. De werkelijkheid van de 9/11-aanslagen en de oorlog in Afghanistan waren volop aanwezig in zijn rede van 26 oktober j.l., - en leverden hem heftige actuele en tegelijk grandioze aangrijpingspunten om zijn bevindingen over de verhouding tussen esthetiek en ethiek te illustreren.

Het Sublieme en Het Schone behoren, aldus Elders, tot het domein van de esthetica. De vragen die traditioneel aan de esthetica gesteld worden, betreffen de subjectiviteit van onze smaak; de veronderstelde autonomie van de kunsten; religie en kunst; ethiek en kunst; kennis en kunst; pornografie en kunst; het samengaan van lelijk en mooi; de schoonheid van het afschuwelijke of zelfs de schoonheid van het kwaad. Of je dit soort vraagstukken met Wittgenstein als taalpuzzels wilt beschouwen of met Karl Popper als authentieke filosofische problemen, bepaalt de richting van de analyse die je wilt maken. Voor Fons Elders staat vast, dat hij zich als filosoof *moet* engageren met deze vragen. Sterker nog, hij beticht intellectuelen die weigeren zich ermee bezig te houden van 'narcistisch zelfbedrog'. *Het wantrouwen tegen integrale visies mag een begrijpelijke reactie zijn op de horreurs van de ideologieën van de 20^e eeuw, maar het is geen afdoende reactie. Het lost niets op. Ethische, esthetische en kentheoretische vragen kunnen immers niet van elkaar worden ontkoppeld, met name niet als zij hun oorsprong vinden in een Westerse levensbeschouwing die diepgaand gespleten is.*

Inferno van Dante

Voor Elders is de spanning tussen een esthetische en een ethische visie zelden zo intens geweest als naar aanleiding van de aanslagen op de Twin Towers. *Terwijl ik de beelden van de Twin Towers zag, één toren brandend en de ander in vogelvlucht benaderd door een vliegtuig, realiseerde ik mij dat wat ik zag, tot de orde van het sublieme behoorde. Niet subliem in de gebruikelijke connotatie, maar subliem in de betekenis die Edmund Burke eraan geeft: het sublieme, verbonden met horreur, het sublieme aan gene zijde van elke grens, het sublieme van het Inferno van Dante. Vanaf elf september heeft mijn geest geen rust meer gekend. Als we de tragiek van deze gebeurtenis niet bewust verwerken, zijn de slachtoffers voor niets gestorven.*

Elders meent dat met de aanslagen de grens tussen virtueel en reëel in onze moderne samenleving zich heeft opgelost. Keken we tot die dag naar de wereld via ons tv-scherm, sinds 9/11 overtreft de werkelijkheid elke horrorfilm of virtuele werkelijkheid. Het liberale uitgangspunt van de relatieve autonomie van de verschillende componenten van cultuur, zoals religie, wetenschap, kunsten, genetisch onderzoek, micro - en nanotechnologie staat volgens Elders nu op de tocht. *Maar ook politieke en ethische postulaten van het liberalisme, zoals de autonomie van het individu, de autonomie van de nationale staat, de autonomie van de economische orde blijken elkaar voortdurend in de weg te zitten, met als gevolg dat de sterkste partij wint. Tot nu toe zijn die sterkste partij de economie en de beurs, met alle implicaties van dien voor het Westers wereldbeeld dat daarop geënt is, én voor levensbeschouwingen met een minder materialistisch vertrekpunt.*

Voor een goed begrip van deze ontwikkeling van de samenleving beveelt Elders een analyse van *het creatieve bewustzijn* aan. Dat kan volgens hem een venster openen op de diepgang, complexiteit en samenhang van eerder genoemde vragen. We kunnen het dualisme van de Westerse cultuur alleen doorgronden, door onze perceptie te onderzoeken.

Creatief bewustzijn is niet identiek aan fantasie in de gangbare betekenis van het woord.

Empiristen kunnen de verbeelding kritiseren ten gunste van de feiten, maar de creatieve verbeelding van Mozart of Niels Bohr heeft niets van doen met wensdromen of illusies.

Creatieve verbeelding, zegt Elders, is een daad van zien en tastbaar grijpen van een werkelijkheid op meerdere niveau's. Creatieve verbeelding combineert de daad van het zien

met de handeling van het scheppen. De tweeledige activiteit komt voort uit een mentale en emotionele attitude die zowel passief als actief is. Door passief én actief aanwezig te zijn, geeft de verbeelding antwoord op de vragen van haar tijd. Het kunstwerk of een wetenschappelijke theorie ontstaan door een fusie van intellect, intuïtie en sensitiviteit. Creatieve verbeelding is geen homogene activiteit, maar een synergie van verschillende bewustzijnslagen. Dan gaat het bijvoorbeeld over spontane intuïtie; over het vermogen tot redeneren dankzij abstraheren en generaliseren; over pragmatische intelligentie, voortvloeiend uit zintuiglijke ervaringen; over de instinctieve kenprocessen van het lichaam (Elders: “rijker en complexer dan honderden boeken kunnen beschrijven”; over het persoonlijk onderbewuste, zoals onze droomwerelden; en tenslotte over het collectief onbewuste: het genetisch domein dat ons evolutionair verbindt met voorouders, dieren, planten en mineralen.

Protesten tegen kunst

Een vloeiende overgang en onderlinge doordringing van de genoemde bewustzijnslagen noemt Fons Elders een voorwaarde voor het optimaal functioneren van de creatieve verbeelding: *Het is belangrijk dat de drie bewuste dimensies een zo open mogelijke relatie onderhouden met de onbewuste lagen. Het gegeven dat ons bewustzijn bestaat uit onbewuste en bewuste vormen van kennis, impliceert dat onze ervaringswereld zich disharmonisch manifesteert. Het probleem is niet het onbewuste of de zogenaamde onderbuik, maar ons gebrekkige begrip van de menselijke conditie. Het creatieve bewustzijn begrijpt de innerlijke tegenstelling en geeft daaraan gestalte. Met name kunstenaars, schrijvers en dichters gaan het gevecht aan met de tegenstellingen in zichzelf en de maatschappij.*

Elders wijst in dit verband op de onontkoombaarheid van protesten tegen kunstuitingen. Zo pleitte de toenmalige burgemeester van New York, Rudolph Giuliani in september 2000 voor het intrekken van de gemeentelijke subsidie aan het Brooklyn Museum of Art, als dat museum niet snel de subsidie voor de tentoonstelling *Sensation: Young British Artists From the Saatchi Collection* zou intrekken. Hij noemde de kunstwerken *sick stuff*. Het met olifantenmest besmeurde portret van de Heilige Maagd Maria van Chris Ofili wekte zijn verontwaardiging. Zijn argument: *Er bestaat geen recht op overheidssubsidie voor de ontheiliging van andermans geloof. Dit kwetst mij.* Het schilderij zou kwetsend zijn voor de katholieken, zoals *The Satanic Verses* van Salmon Rushdie kwetsend zou zijn voor de Islamieten. Elders: *De lijst van gekwetsten is eindeloos. De kunsten behoren kennelijk tot het archaïsche domein van de magie, dat angst en verwarring oproept bij confrontaties met beelden die afwijken van een genormeerde werkelijkheid. Hoewel het magisch denken geen plaats heeft in ons wetenschappelijk wereldbeeld, zijn veel afweerreacties te herleiden tot uitingen van magisch bewustzijn. Kenmerkend voor het magisch bewustzijn is dat het de omgeving ervaart als een levende, bezielde werkelijkheid. Beelden getuigen dan van een kracht die bedreigend en tegelijk verleidelijk is. Aantrekking en afstoting gaan hand in hand. Dat was de fascinatie van de Golf oorlog; dat was de fascinatie van 9/11; dat is de fascinatie van het Sublieme.*

Beeldenstormers

In de serene rust van zijn comfortabele studio aan de voet van de IJsselmeerdijk even boven Edam met uitzicht op een kudde schapen en vrolijk dartelende lammetjes praten we verder met Fons Elders. Want wat leert ons zijn kijk op de relatie tussen esthetiek en ethiek nu precies, als we de wereld anno 2002 willen begrijpen? Volgens Elders moeten we daarvoor het verschil tussen woord en beeld nader ontleden. De spanning tussen deze essentiële uitingsvormen is goed af te lezen aan het verschil tussen de monotheïstische tradities zoals Jodendom, Christendom en Islam aan de ene kant, en de niet-monotheïstische tradities zoals animisme, Hindoeïsme, Boeddhisme, Taoïsme en humanisme aan de andere kant. Jodendom,

Protestantisme en Islam laten geen beeldende uitdrukking toe van de Almachtige. Uitzonderingen binnen het monotheïsme is het Oosterse en Romeinse Christendom. De transcendentie van het goddelijke zou zich onttrekken aan elke uitbeelding. Een innerlijke tegenspraak volgens Elders, want waarom zou je visualisatie van de allerhoogste God verwerpen, als diezelfde God de Schepper is van alles dat bestaat, inclusief de kunst van het afbeelden? Bovendien, aldus Elders, is het een vaststaand feit dat beelden veel krachtiger zijn dan woorden: *Dat werd opnieuw bewezen op 9/11: het was primair een visuele schok, zoals het beeld van het tweede vliegtuig dat langs de brandende Noordelijke toren vliegt, achter de Zuidelijke toren verdwijnt, om zich daarin op te lossen. De aanvallers, waarschijnlijk zelf iconoclasten (beeldhaters) zoals de meeste Moslims, Joden en Protestanten, gebruikten niet alleen de beschikbare technologie van de vijand zelf, met inbegrip van vliegtuigen als dodelijke wapens, maar ook hun taal van tv-beelden. Zij kozen hun objecten als visuele symbolen. Zij hadden hun strategie volledig afgestemd op de Amerikaanse manier van kijken naar de wereld, alsof zij acteerden in een film als 'Towering Inferno'. Eén van hun symbolische doelen was world wide capitalism. De vernietiging van het WTC raakte het collectief onbewuste, niet alleen in Amerika en Europa, maar wereldwijd.*

Zo moeten we volgens Elders ook bij het huidige geweld in Israël en de Palestijnse gebieden naar antwoorden zoeken op het niveau van de creatieve verbeelding. Alleen de creatieve verbeelding is in staat om tegengestelde spanningen en divergerende inzichten gelijktijdig tot hun recht te laten komen, en de dynamiek ervan te benutten. Een esthetische visie kan een ander inzicht bieden dan een ethische, politieke of godsdienstige analyse.

Tijdens mijn onderzoek stuitte ik bij de iconoclasten op de angst voor het Schone, op de vrees voor de vrouw, en op het wanbegrip voor het Sublieme. Waarom anders zouden de Talibaan in maart 2001 twee Boeddhabeelden, 1500 jaar oud, waarvan één 55 meter hoog, in Afghanistan vernietigen? Het opblazen van de beelden was een voorafschaduwning van de vernietiging van de prachtige Twin Towers. Hun vernietigers verwerpen de symbiose van het Schone en het Sublieme. Iconoclasme van de ergste soort was hier actief. Maar, het is geen nieuw verschijnsel. De calvinisten bij ons gedroegen zich in hun vrijheidsstrijd in de zestiende eeuw tegen de katholieke Spanjaarden niet veel anders dan de Taliban en de Osama Bin Laden's in Afghanistan en New York, zoals de katholieke Spanjaarden op hun beurt in het Nieuwe Continent de tempels en beelden van Inca's en Azteken vernietigden. Zendelingen en missionarissen hebben wereldwijd niet anders gehandeld.

Thanatos en Eros

Fons Elders wil nog een verdieping aanbrengen, om meer greep te krijgen op de verhouding tussen het Sublieme en het Schone en daarmee op de wereld. Nietzsche beschouwde in *Die Geburt der Tragödie* kunst als de eigenlijke metafysische activiteit van de mens. De waarheid van de wereld is zo afschrikwekkend dat we die alleen kunnen overleven door de kunst. Wij mensen zijn, zegt Elders, omringd door een oceanische leegte, waarbinnen de ervaringen van schoonheid eilandjes zijn, tijdelijke toevluchtsoorden. *De leegte zelf kent in het verborgene twee polaire krachten: een doods- of vernietigingsdrift, de Thanatos in Freud's psychologie, en de liefdesdrift, de aloude Eros. Het Sublieme nu heeft zijn oorsprong in die ontologische leegte. Het ontleent zijn aantrekkingskracht aan een gevoel van onmetelijkheid, dat bestaande conditioneringen doorbreekt. Het Sublieme bevindt zich tussen de centrum-vliedende, ontbindende energieën van Thanatos, en de centrum-zoekende, zichzelf organiserende energieën van Eros. Het Sublieme en het Schone zijn voor hun interactie afhankelijk van een dynamisch evenwicht tussen deze tegenovergestelde tendensen. Het Sublieme en het doodsbeginsel hebben behoefte aan oppositie om te kunnen functioneren. Leegte alleen is niets. De oppositie wordt gevormd door het beginsel van het Schone en Eros. Eros en schoonheid werken in een richting, tegenovergesteld aan die van de doodsdrift en het Sublieme. Zij*

bieden tegenwicht aan de centrumvliedende krachten door een naar binnen gerichte, centrumzoekende begeerte. Terwijl het Schone gericht is op het leven, op het concrete zijn, creëert het Sublieme de dynamiek in onze esthetische perceptie. Zonder het Sublieme kan slechts middelmatige, conventionele kunst bestaan, kunst die ons in slaap sust, doordat kunst, zonder contact met het Sublieme, de naakte werkelijkheid met te veel sluiers bedekt.

Fons Elders pleit voor een hernieuwde dynamische balans tussen Het Sublieme en het Schone, hernieuwd omdat de beide beginselen sinds de 18de eeuw in toenemende mate vervreemd zijn van elkaar. Het dualisme dat daardoor ontstaat, verklaart waarom mensen een sterke behoefte hebben aan gewelddadige, extreme ervaringen. De Westerse Wereld koestert sinds de jaren '80 een levensstijl en een esthetiek waarin nauwelijks plaats is voor het Sublieme, het verticale, de dood, de leegte. De obsessie om hoge winstcijfers te behalen verdringt alle andere belangen en waarden. Tegenover zoveel blindheid en zelfingenomenheid zoekt de doodsdrijf alle bestaande horrorfilms te overtreffen. Afgescheiden van het Schone, erkent zij geen enkele grens meer. De Boeddhabeelden wijzen een weg naar innerlijke verlichting; de Twin Towers vormen het symbool van de superieure, ongenaakbare macht van de kapitalistische economie. Beiden verzoenen het Schone met het Sublieme. Het antwoord daarop van de Taliban en van Atta en de zijnen is geweest hun vernietiging. Het Sublieme van 9/11 hult zich in het gewaad van de vijand om hem zo diep mogelijk te raken. Het Sublieme toont een nieuw masker, niet dat van stilte, leegte en absurditeit zoals in de 20^e eeuw, maar een dodenmasker dat zich tooit met de symbolen van de tegenstander.

Palestijnen en Joden

Hoe kan zo'n inzicht van toepassing worden gebracht op de harde actualiteit, - bijvoorbeeld die van het optreden van Israël in de Palestijnse gebieden? Fons Elders: *Zaterdag 13 april heb ik voor de tweede keer in mijn leven aan een demonstratie meegedaan. De eerste demonstratie was tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam; de tweede tegen de oorlog van Israël in de bezette Palestijnse gebieden.*

Waarom? Over een paar dagen wordt mijn zevende kleinkind geboren, die de naam Ezra, Hulp/Kracht, zal dragen, een Joodse naam. Ik zal aan dat kind ooit getuigenis moeten afleggen over mijn houding in het Israëlijs-Palestijnse conflict. Waar stond jij, grootvader? En dan zal ik hem vertellen waarom er in mijn ogen op dat moment, ten tijde van Ariel Sharon, in Israël sprake was van Joods fascisme. Ik definieer fascisme als een politiek-morele opvatting, waarin het eigen volk de enige en hoogste norm is, waarvoor alle andere waarden en belangen mogen en moeten wijken. Fascisme is de verabsolutering van het archaïsche stam-besef, een op zich zelf constructief collectief bewustzijn, noodzakelijk voor het overleven. Maar een steeds terugkerende vraag is: waar liggen de grenzen, letterlijk en figuurlijk, van het ene volk tegenover het andere volk? Bijvoorbeeld, Sharon heeft door zijn bezoek aan de Tempelberg de Moslims en Palestijnen waarschijnlijk moedwillig geprovoceerd om hard terug te kunnen slaan, als zijn provocatie zou slagen, hetgeen gebeurde. Sharon acht kennelijk elke vorm van geweld toegestaan, inclusief slachtingen, zoals in Libanon in 1982 en nu in Jenin. Sharon en de zijnen negeren de legitieme rechten en belangen van de Palestijnen. Zij overtreden daarmee als Israëlijsche Staat het internationale recht en de besluiten van de Verenigde Naties. Grootmacht Amerika staat aan de zijlijn, calculerend of het wel of niet gebruik kan maken van Sharon, als deze zich er al voor leent, in de hoop Irak te kunnen aanvallen. Als dit gebeurt, vrees ik voor het ergste. Dan zal volgens mij het moment kunnen aanbreken waarop de Moslims overal ter wereld zich over hun onderlinge verschillen zullen heen zetten en de oorlog verklaren aan Israël. De Joden alsnog de zee ingedreven. In elk geval zal het verzet tegen Israël en de VS in heftigheid toenemen en decennia voortduren. Ik ben met een Joodse vrouw getrouwd geweest, mijn kinderen zijn Joden. Het moment waarop

de publieke opinie aan Israël en de VS luid en duidelijk een tegengeluid moet laten horen, is nu aangebroken. Ik ben dus heel gelukkig met de protesten van Een Ander Joods Geluid. Is het dan geen overtreding van internationaal recht dat Palestijnen zelfmoordaanslagen plegen tegen de Israëli's in supermarkten, op marktplaatsen of in bussen? Is Israël niet evenzeer als de VS moreel gerechtigd om 'de terroristische infrastructuur te vernietigen?' Waar zit het verschil in? Fons Elders: *Natuurlijk zijn die zelfmoord-aanslagen verschrikkelijk. Onmenselijk. Maar de hele situatie is onmenselijk. En dan wordt het tijd Hoofdzaak van Bijzaken, hoe absurd dat moge klinken binnen deze horreur, te onderscheiden. Het lijkt mij volstrekt helder, dat de huidige Israëlische politiek er op gericht is zich alsnog te onttrekken aan de bereikte akkoorden. Als de VN-resoluties, inclusief een gedeeld Jeruzalem, en de vredesafspraken van Oslo zouden worden nagekomen, zouden de zelfmoordaanslagen onmiddellijk stoppen en zou Arafat wel gek zijn om zich met wat anders dan de opbouw van zijn autonome staat bezig te houden.*

Er komt nog een argument bij. Noam Chomsky heeft er ook op gewezen: de grondslag van de Israëlische staat is in rechtsfilosofisch opzicht een buitengewoon complexe aangelegenheid. De vraag is hoe de Israëlische staat en het Jodendom zich tot elkaar verhouden. De Onafhankelijkheidsverklaring van 1948 roept de staat Israël uit tot het Huis voor alle Joden, waar ook ter wereld. Maar wie definieert wie tot het Jodendom behoort? Mijn schoonvader is in Auschwitz vergast, maar zijn dochter zou geen Jodin zijn en geen recht hebben op de herstelbetalingen volgens de orthodoxen, omdat haar moeder een Oostenrijkse is. Het Jodendom als godsdienst is een stamreligie, geen universele godsdienst als Christendom en Islam. Kinderen worden door de orthodoxen alleen als Joden 'erkend', als de moeder Joods is omdat alleen de matriarchale afstamming bepalend is. Maar naast dit uitgangspunt wordt in Israël dat geen grondwet kent, nog een andere norm gehanteerd om te bepalen wie wel en wie niet tot het Joodse volk behoren, en dat is de mate van orthodoxie. Met andere woorden: er is naast het afstammingsprincipe een geloofsprincipe waardoor wordt bepaald of je wel of niet volwaardig Jood bent. De staat Israël kan een onderscheid maken tussen staat en religie, maar voor de orthodoxen is alleen het geloof, hun geloof, doorslaggevend. Er is geen grondwet die de scheiding van kerk en staat duidelijk regelt. Dit maakt een politieke oplossing van het Israëlisch-Palestijnse conflict zo moeilijk. De Joodse orthodoxie of Joods fundamentalisme stuit hier op Islamitisch fundamentalisme. De Joods-Amerikaanse organisaties die vanouds Israël steunen, doen dit zonder acht te slaan op de koers van de verschillende Israëlische regeringen. Ze steunden de door een orthodoxe Jood vermoorde Rabin, zoals ze nu Sharon steunen. Hun redenering is dat Israël een democratisch land is, en dat het aan de Israëliërs is te bepalen wie en hoe er geregeerd wordt. Maar een politiek die de rechten en belangen van de Palestijnen systematisch tart en de resoluties van de VN niet uitvoert, moet door de Joodse organisaties, waar ook ter wereld, tot de orde worden geroepen. Gerechtigheid is ondeelbaar. Macht zonder ethiek leidt tot geweld. Agressie roept agressie op. Alleen politieke leiders die in staat zijn vanuit de belangen van Palestijnen én Israëliërs te denken, inclusief de Arabische Israëliërs, zullen in staat zijn de huidige geweldsspiraal te doen verminderen en uiteindelijk te stoppen. De Joden in de diaspora moeten Israël én Palestina steunen. Zij moeten de Israëliërs en Palestijnen uit hun angst psychose halen, in zover mogelijk. Alleen solidair zijn is onvoldoende. De militair Sharon moet plaats maken voor een staatsman. De machtsstrijd tussen Israëliërs en Palestijnen is een ongelijke machtsstrijd. Israël heeft een indrukwekkend militair potentieel, waaronder de atoombom. Vergeet niet, dat de Palestijnen als de onderdrukten daar zo goed als niets tegenover kunnen stellen. Zij hebben als verdediging weinig anders dan de bereidheid om te sterven. Een volk dat bereid is te sterven, waarbij zelfmoord een van de vormen van sterven is, doet dat uit een mengsel van wanhoop, vrijheidsdrang en eigenwaarde. Ik kan het niet anders zien.

Zoveel is duidelijk: als we de bezorgdheid van Fons Elders als kritisch humanist beschouwen, acht hij het tot zijn taak om – ook tegen het altijd dreigende verwijt van anti-semitisme in – op te komen voor de rechten van de verdrukten en het tegengaan van dogmatisme en absolutisme. Die termen zullen zijn kleinkinderen later in de geschiedenisboekjes tegenkomen. Wat het betekende dat hun grootvader humanist was, zullen zij in dit verhaal kunnen terugvinden.